

YESRİB'TEN MEDİNE'YE: ZAMAN VE MEKÂN BOYUTUYLA BÖLGEYE BİR BAKIŞ* FROM YASRIB TO MEDINA: A PERSPECTIVE TO THE REGION WITH TIME AND SPACE DIMENSION

İlyas UÇAR**

Öz

İslâm dininin kutsal ve en önemli şehirlerinden biri olan ve eski ismiyle Yesrib olarak bilinen Medine, tesis edildiği ilk günden bugüne hala Hicaz bölgesinin stratejik öneme sahip bir şehri olarak varlığını sürdürmektedir. Arap Yarımadası'nın orta kısımlarında Kızıldeniz'e yakın bir konumda yer alan Yesrib'in Medine'ye dönüşümünün hem dini doğru anlamak hem de Müslüman toplumun teşekkül etmeye başladığı dönemi daha doğru tahlil ve tespit edebilmek adına iyi bilinmesi gerekmektedir. Çünkü, her ne kadar İslâm dini Mekke'de neş'et etmiş olsa bile bölgenin en önemli diğer şehri olan Medine, inançtan ibadete, politikadan idareye pek çok konuda özellikle de sosyo-kültürel hayatın gelişmesinde önemli bir role sahip olmuştur. Biz bu makalemizde zaman ve mekân boyutuyla Yesrib'in Medine'ye dönüşümünü ele alacağız.

Anahtar Kelimeler: İslâm Târîhi, Hicaz, Cezîretü'l-Arab, Yesrib, Medine.

Abstract

Medina, which is one of the most sacred and important cities of Islam and known as Yesrib with its former name, continues to exist as a strategically important city of the Hejaz region since the day it was founded. In the middle of the Arabian Peninsula, the transformation of the Yesrib into Medina, which is close to the Red Sea, needs to be well known in order to better understand the religion and the period in which the Muslim community begins to form. Because, even though the Islamic religion was arised in Mecca, Medina, the most important city in the region, had an important role in the development of socio-cultural life, from belief to worship, from politics to administration. In this article, we will consider the transformation of Yesrib into Medina by dimension of time and space.

Keywords: History of Islam, Hijaz, Arabia Peninsula, Yasrib, Medina.

GİRİŞ

Müşrik Araplar ve Yahudilerin birlikte yaşadıkları, inanç, düşünce ve günlük yaşayış biçimlerine çok fazla müdahale etmeyecek şekilde kapalı, vahada yoğunlaşmış ve dağınık bir görüntü sergileyen eski ismiyle Yesrib, Müslümanların ve Hz. Muhammed'in şehre gelmesiyle isim değişikliğine uğrayarak Medine olarak anılmaya başlamıştır. Dinî açıdan bir peygamber, siyasi açıdan bölgede yer alan muhalif gruplar arasında bir hakem olarak kabul gören Hz. Muhammed, yaşadığı dönemin mantığı içerisinde şehircilik adına önemli adımlar atmıştır. "Kim buraya Yesrib derse Allah'tan af dilesin, burası Tâbe'dir."¹ sözüyle toplumun her kesimine bu bilinci kazandırmaya çalışmıştır. Kaynaklarda ilk olarak Tâbe veya Taybe isminin kullanıldığı daha sonra Medine'ye geçildiği bilirse de Medine isminin Yesrib yerine tam olarak ne zaman kullanılmaya başladığı hususunda kesin bir bilgi yoktur.² Olumsuz manayı içeren sözcük yerine hem psikolojik hem sosyal hem de mânevî bir mana ifade eden "Tâbe" sözcüğü kullanılması, sadece yeni bir dünya görüşünün müjdecisi değil, kapsamlı bir "şehir" fikrinin, kentsel yerleşimin ve değişimin habercisi, mekân üretiminin ilk nüvesi olmuştur. Bu anlamda şehir; yaşamak, çalışmak, öğrenmek, ibadet etmek, gelişmek ve kurumsallaşmak için bir faaliyet zemini doğurmuş, Medine aydınlığı, medeniliği benimsemiş insanların oluşturduğu şehir manasına gelerek, cahiliyye örf, adet ve geleneklerinden, şirkten arınmış yeni bir değişim merkezi olmuştur (Koçyiğit, 2013, 75; Tuğlu, 333, Şen 2012, 29, Safa, 2015, 11-12).

* Bu makale, doktora çalışmasından üretilmiştir.

** Arş. Gör. Dr., Kırıkkale Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, ilyasucar@gmail.com.

¹ Rivayetlerde ufak tefek farklılıklar olmasına rağmen mesajın içeriği bakımından bir değişiklik bulunmamaktadır. Bazı rivayetlerde "3 kere istiğfar dilesin" bazı rivayetlerde "3 kere burası tâbedir" denilmesi ise olayın önemine binaen zikredilmiş olmalıdır. Bkz. Ahmed b. Hanbel, XXX, 2001, 483; İbn Şebbe, I, 2002, 106; İbn Neccâr, ts., 5; Ebû Ya'la, III, 1984, 247; Cenedî, 1987, 26; Yâkut el-Hamevî, V, 1995, 430; Mercâni, I, 2002, 110; Zehebî, XI, 2004, 36; Makrizî, XIV, ts., 365; Şâmî, III, 1993, 296; Halebî, II, 2006, 8; Şürrâb, 1994, 245).

² Kaynaklarda genel olarak hicretten sonra, hicretle beraber lafızları kullanılmıştır. (Mâlik b. Enes, I, 2004, 9) Buhâri ve Beyhâkî'de yer alan ve Ebû Humeyd senediyle zikredilen rivayette ise Tebük Gazvesi sonrası Hz. Peygamber'in bu "tâbe" lafzını kullandığı ifade edilse de olayın hicretin dokuzuncu yılına tekâbülel etmesi adına biraz uzak bir ihtimal olarak durmaktadır. (Buhâri, Fezâilü Medine 2)

1. Zamansal Boyut: Bir Varoluş Hikâyesi

Yesrib kelimesi sözlükte s-r-b fiilinden türevleriyle beraber “ıfsat etmek, kınamak, bozmak, ayıplamak” gibi tamamen olumsuz manalar içeren bir kelimedir (Şâfiî, II, 1951, 79; İbn Kuteybe, I, 1978, 222; Ezherî, XV, 2001, 59; Yâkut el-Hamevî, V, 1995, 439; İbn Manzûr, VI, 2001, 475). Çok kadîm bir geçmişe sahip olan bu kelimenin eski kaynaklar, kitâbeler ve yazıtlarda yer aldığı bilgisine rastlanmaktadır. Mesela Bâbil Kralı için hazırlanan Harran anıtlarında “itribo” yazdığı, (Abdübâsî Bedr, I, 1993, 17; Beyyûmî, ts., 384-387.) Bizanslı Batlamyus ve Stefan tarafından “Jathripa, Jathrippapolis” olarak ifade edildiği, (Cevâd Alî, IV, 2001, 129; Abdübâsî Bedr, I, 1993, 17; Beyyûmî, ts., 384-387; Ğadbân, 1993, 19) ve Yasin suresi 14. ayet-i kerimesinde geçen karye kelimesinin “Yesrib” olduğuna dair görüşler bulunmaktadır.³ Yine meşhur İmrau'l-Kays Dîvanı'nda iki kez övgüyle Yesrib'ten bahsedilmektedir. (İmrau'l-Kays, 2004, 74, 136.) Yesrib kelimesi Kuran-ı Kerîm'de ise sadece bir ayette açıkça zikredilmektedir.

“Hani onlardan bir grup, “Ey Yesrib halkı! Sizin burada durmak imkanınız yok. Haydi geri dönün demişti. Onlardan bir başka grup da, Evlerimiz açık (korumasız) diyerek Peygamberden izin istiyorlardı. Oysa evleri açık (korumasız) değildi. Onlar sadece kaçmak istiyorlardı.” (Ahzâb, 33/13).

Muhtelif bilgiler bulunmakla beraber Yesrib'in milattan önce yaklaşık 1600'lü yıllarda tesis edilmeye başlandığı ifade edilmektedir. (Ebû Şehbe, 2006, 57) Her ne kadar çok geç bir dönem gibi gözükse de Yesrib'e ait tarihi bilgiler Mekke'ye oranla daha azdır. Bunun en önemli sebebi bölgenin Mekke'ye göre geç dönemde yerleşim birimi olarak ortaya çıkmış olmasıdır. Kaynaklarda Yesrib'in dağınık yerleşimini ifade eden tüm bölgeye mi yoksa bölgenin belirli bir kısmına mı şâmil olduğu noktasında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Tefsirlerde, meallerde veya bazı tarih kitaplarında genel olarak Yesrib, Medîne kelimesinin müradifi olarak kullanılmıştır (Ma'mer b. Müsennâ, II, 1962, 134; Hemedânî, 1884, 124; İbn Abdilhak, III, 1992, 1474; Zerkeşi, 1992, 235). Yesrib'in Medîne'ye ait bir köy olduğu görüşü de kaynaklarda zikredilmektedir. Medîne'ye dair en erken kaleme alınan eserlerden biri olan Ahbâru'l Medîne adlı eserinde İbn Zebâle (199/814) “Yesrib, Medîne'nin ümmü'l-kurasıdır” şeklinde görüş belirterek buranın doğuda yer alan Kanât Vadisi ile kuzeybatıda üç mil uzaklıkta bulunan Cürf arası ve kuzeyde Berenî diye bilinen Mâl ile Sel' dağının kuzeyinde bulunan Zebâle'ye kadar olan alanı ifade ettiğini söylemektedir. (İbn Zebâle, 2003, 184.) Kalkaşendî ise aynı fikirde olduğunu ifade ettiği halde Yesrib'in Kubâ ve Cürf arasında olduğunu söyleyerek mevcut alana biraz daha genişlik katmaktadır (Kalkaşendî, IV, ts., 298).

Tarihi çok eskilere dayanmakla birlikte kaynaklarda yer alan bilgilerde tutarsızlıklar ve menkıbevi unsurlar oldukça fazla yer tutan şehrin ilk sakinleri konusunda çeşitli rivayetler söz konusudur. Şehrin ilk tesisi noktasında çeşitli görüşler öne sürülse de ağırlıklı olarak üç görüş ön plana çıkmaktadır. Bu görüşlerden ilkinde göre Sa'l ve Fa'lic kabileleri, ikincisine göre Yahûdîler, üçüncüsüne göre ise Evs ve Hazrec ilk olarak Yesrib'i tesis etmişlerdir. Geç dönem araştırmacılarından bazıları ayrıca tarihî süreç içerisinde Mainliler, Sebeliler, Keldânîler hatta Romalıların bile şehirde kısa bir süre buldukları yönünde bilgilere yer vermektedir (Şevkî Dayf, ts., 53; Beyyûmî, ts., 384; İbrahîm Şerîf, ts., 241; Abdübâsî Bedr, I, 1993, 41-50; Şurrâb, 1994, 45; Ğadbân, 1993, 18-19; Tefvîk Berû, 2001, 184; Cevâd Alî, VII, 2001, 128). Bu bağlamda en çok kabul gören, bizim de tercih ettiğimiz görüş, Yesrib'in ilk sakinlerinin Sa'l ve Fâlic kavimleri olduğudur. Bölgeye nereden geldikleri ve neseblerinin kime dayandığı tam belli olmasa da bu iki kavmin Hz. Nuh zamanında ortaya çıkan tufandan sonra Yesrib'e geldiği ifade edilmektedir (İbn Neccâr, ts., 26; Şâmî, III, 1993, 282; Abdübâsî Bedr, I, 1993, 17; İbrahîm Şerîf, ts., 215; Cevâd Alî, 2001, VII, 29). Genellikle ova ve dağ eteklerine yerleşen Sa'l ve Fâlicliler mevcut rivayetlere göre Dâvud Peygamber ile savaşmış ve esir alınarak bölgeden uzaklaştırılmışlardır (İbn Zebâle, 2003, 165; İbn Neccâr, ts., 26; Mercânî, I, 2002, 119; Şâmî, III, 1993, 282; Abdübâsî Bedr, I, 1993, 22; İbrahîm Şerîf, ts., 215; Cevâd Alî, VII, 2001, 29).

Sa'l ve Fâlic kavimlerinden sonra sonra, başta San'a olmak üzere çeşitli bölgelere dağılmış bir topluluk olan Amâlika'nın bir kısmı Yesrib'e gelmiş ve buraya yerleşmiştir. Hz. Musa zamanında yaşayan Amâlik, İmlik, Amlak, İmlik ve İmlaku şekillerinde telaffuz edilen bu topluluk Sâmi kökenli olup İslâmî kaynaklara Beni İsrail rivayetlerinden geçmiştir. Bu yüzden bize ulaşan bilgilerde çok farklılıklar bulunmaktadır. Mesela Tevrat'a göre bu topluluğun atası, Hz. İshak'ın torunu Elifaz'ın cariyesi Tirona'dan doğan oğlu Amalek iken, İslâm tarihçilerinin bir kısmına göre Nuh'un oğlu Sâm, bir kısmına göre ise Nuh'un oğlu Hâm'a dayanmaktadır. Bunlara Amâlika denmesinin sebebi çok uzun boylu ve iri cüseye

³ Onlara mâlûm şehir (karye) halkını örnek göster. Oraya elçiler gelmişti. Yâsîn 36/13. Burada yer alan karye kelimesi ile Yesrib kastedildiği bilgisi için bkz. İbn Vehb, I, 2003, 15.

sahip olmalarından dolayıdır (İbn Sîde, II, 2000, 414; İbn Manzûr, X, 271; Zebîdî, XVI, 2001, 208; Abdülbaşit Bedr, I, 1993, 29; Cevâd Alî, I, 2001, 346-347). Kaynaklarda Yesrib'i ilk tesis eden kişinin Yesrib b. Kâyine⁴ b. Mehlâil b. İrem b. Abîl b. Avz b. Erîm b. Sâm b. Nuh olduğu ve bu yüzden şehre ona nispetle "Yesrib" isminin verildiği belirtilmektedir (Belâzürî, I, 1959, 6; Makrizî, XIV, ts., 365; Yâkut Hamevî, V, 1995, 430; Kalkaşendî, IV, ts., 290; Süheylî, IV, 1992, 172; Semhûdî, I, 2001, 125-126; Diyârbekrî, I, ts., 73; İbn Haldûn, I, 1988, 356; Mes'ûdî, ts., 148; Cevâd Alî, VII, 2001, 128). Bunun yanında Yesrib'de ilk ekim-dikimi yapanların, ev-utum tarzı meskenleri oluşturanların ve yerleşik hayata dair en belirgin işaretlerin Amâlîka kavmine ait olmasından dolayı şehrin ilk sâkinleri/sahipleri olarak nitelendirilmişlerdir (Yakut Hamevî, V, 1995, 84).

Amâlîka'nın söz konusu şehirde egemenliği Hz. Musa zamanına kadar devam etmiştir. Rivayetlere göre Hz. Musa, Mısır firavununa karşı büyük bir zafer kazandıktan sonra Şam'a doğru gitmiş, buraya ulaştığında taraftarları olan Yahudilerden bir grup seçip, Amâlîka kavmine mensup olan tüm yetişkinlerin öldürülmesini istemiştir (İbn Zebâle, 2003, 166-167; Yâkut Hamevî, V, 1995, 84; Mercânî, I, 2002, 120; İbnü'z-Ziyâ, 1997, 216; Nehrevâlî, 1997, 15; Cevâd Alî, III, 2001, 129). Söz konusu Yahudiler bu emri aldıktan sonra, Şam'dan hareket etmişler, ardından Mekke ve Yesrib'e doğru yön belirlemişler, zikredilen iki şehre vardıldıktan sonra Amâlîka'dan yetişkin olanların tamamını yok etmişlerdir. Amâlîka kralı Arkâm b. Ebi'l-Arkâm'ı da öldürülen Yahudiler kralın bir oğlunu öldürmemiş ve onu Hz. Musa'ya teslim etmek için Şam'a kadar götürmüşlerdir. Yalnız bunlar Şam'a ulaşmadan önce Hz. Musa ölmüştür. Bu esnada Şam'daki Yahudiler, Hicaz bölgesinde öldürülen Amâlîka kralının oğluyla gelen Yahudilerin şehre girmesine izin vermemişlerdir. Bu yüzden söz konusu Yahudiler tekrar Hicaz bölgesi yani Mekke ve Yesrib'e dönmek zorunda kalmışlardır (İbn Zebâle, 2003, 167; İbn Neccâr, ts., 27; Mercânî, I, 2002, 132-133).

Amâlîkadan sonra Yahudilerin bir kısmı Teyma'ya bir kısmı Hayber'e bir kısmı da Yesrib'e yerleşmiştir. Böylece Yesrib toprakları ilk kez Yahudilerle buluşmuştur (İbn Zebâle, 2003, 167-168; İbn Neccâr, ts., 26-27; Ahmed Emîn, I, 1928, 27). Tarih noktasında kesin bilgi olmamakla beraber Yahudiler şehre yerleştikten sonra başta bölgenin en verimli kısımları olmak hemen hemen tamamına hâkim olmuşlardır. Özellikle de Mehzûr, Müzeynib, Buthân gibi şehrin en sulak ve en verimli bölgelerini, sâfile, harre, Kuff, Zeğâbe'ye yakın yerleri tercih etmişlerdir. Mesela Kurayza Yahudileri Mehzûr ovasına, Nadîr Yahudileri Müzeynib ovasına, Kaynuka Yahudileri ise Buthân vadisinin olduğu köprü taraflarına yerleşmiş, kuyular açıp bahçeler ekmişlerdir. Kendilerine hem oturacak evler hem de korunacak kaleler (utum) inşa etmişlerdir. Bu sayının da 59 olduğu söylenmektedir (Bekrî, I, 1992, 413-414; Mercânî, I, 2002, 136; Yâkut Hamevî, V, 1995, 84; İbnü'z-Ziyâ, I, 1997, 216; Nehrevâlî, 1997, 15; Ayyâşî, 1972, 17-18). Buraya göç etme hususunda en önemli rol Kaynukalılara ait olmalıdır ki hemen şehrin batı kısmında "kaynuka" adında bir pazar kurmuşlardır. Bu sebeple daha sonra Araplardan bazı gruplar buraya gelmiş ve Yahudilerin yanında kalmaya başlamışlardır (İbn Zebâle, 2003, 169; Mercânî, I, 2002, 136; Nehrevâlî, 1997, 15; Cevâd Alî, VII, 2001, 129; Ğadbân, 1993, 84).

Resim 1: Yahudilerin şehre ilk yerleşimlerini gösteren bir minyatür (Medîne şehir müzesinden)

Yahudilerin Yesrib'de süren hâkimiyeti Yemen'deki Me'rib barajının yıkılmasına kadar devam etmiştir. Zikredilen barajın yıkılmasına sebep olan Arîm seli yüzünden Yemen'den ayrılmak durumunda kalan ve Amr Müzeykızâ b. Amr önderliğinde Arabistan'ın çeşitli bölgelerine dağılan "Hârîse b. Amr b. Sa'lebe b. Ömer b. Âmir" oğulları olan Evs ve Hazrec Medîne'ye göç etmiştir (İbn Hişâm, I, 1955, 12-13; İbn Zebâle, 2003, 170; Bekrî, I, 1992, 415; Süheylî, I, 1992, 128; Nüveyrî, XV, 2002, 332; Mercânî, I, 2002, 137-138;

⁴ Kaynaklarda bu isim yerine Kâniye, Kânia, Kâyin, Nâbite, Ubeyd, Umeyl, Abîl, İbîl, Vâil gibi çok farklı isimler de kullanılmıştır. (Süheylî, IV, 1992, 172; Zerkeşî, 1992, 235; Kurtubî, XIV, 1964, 148; İbrâhim Rifat Paşa, I, 1925, 407; Ğadbân, 1993, 17)

İbnü'z-Ziyâ, I, 1997, 217; Makrizî, IX, ts., 171-172; Ayyâşi, 1972, 32). Evs kabilesi Yesrib'in âliye/avâlî olarak bilinen güney-doğu kısmına yerleşirken, Hazrec kabilesi sâfile olarak bilinen kuzey-batı kısmına yerleşmeyi tercih etmiştir. Rivayetlere göre bu olay miladi IV. asırda gerçekleşmiştir. Ancak iki toplumun bölgeye geliş arasında yaklaşık yetmiş yıllık bir zaman dilimi olduğunu söyleyen Tuğlu'nun görüşü Hz. Musa'nın ölümüyle Yesrib'e gelen Yahudilerin takriben I. asırda buraya geldikleri bilgisiyle uyuşmamaktadır (Tuğlu, 2002, 328). Nitekim Ahmed Emîn de bu süreyi yaklaşık üç yüzyıl olarak vermiştir (Ahmed Emîn, 1928, 28; İbrâhim Şerîf, ts., 257; Abdalbâsî Bedr, I, 1993, 58).

Evs ve Hazrec Arap olmaları münasebetiyle Sâmi topluluğunun bir parçasıdır ve onun karakteristik özelliklerini taşımaktadır. Babaları Harîse b. Sa'lebe olan Evs ve Hazrec, anneleri Kayle bnt. Erkâm b. Amr'a nispetle Kayleoğulları adıyla meşhur olmuşlardır. İsmi kaynaklarda Kayle bnt. Kâhil b. Uzre veya Kayle bnt. Erkâm b. Ömer b. Cefne şeklinde geçen Evs ve Hazrecoğullarının annesi Kayle'ye nispetle verilen bu ismin zaman zaman kullandığını Hz. Peygamber'in Medîne'ye ilk girişinde bir Yahûdînin "ey kayleoğulları işte beklediğiniz atanız" şeklindeki ifadesinden anlıyoruz (İbn Kuteybe, 1992, 109; Yâkut Hamevî, V, 1995, 85; Mercânî, I, 2002, 141; Mübârekfûrî, X, ts., 273; Çağatay, 1957, 1-2). Güç, kudret ve malın Yahudilerin elinde olmasında dolayı Evs ve Hazrec bir süre onlara ve diğer Yesribîlere bağlı yaşamış, ücret karşılığında onlara hizmet etmiş, onlarla güzel geçinip aralarında anlaşma bile yapmışlardır. Mesela Evs kabilesi Kurayza ve Benî Nadîr ile Hazrec kabilesi de Benî Kaynuka' ile ittifak kurmuşlardır (İbn Zebâle, 2003, 171; İbn Neccâr, ts., 30-31; Mercânî, I, 2002, 137-138; Cevâd Alî, VII, 2001, 129; Abdalbâsî Bedr, I, 1993, 65; Bozkurt-Küçükaşçı, XXVIII, 2003, 306).

Evs ve Hazrec kabileleri, Yahudilerin korkusu altında bir süre yaşadıkten sonra, bağımsızlıklarını kazanmaya ve Yahudilerden ayrı olarak bir güç olmaya başlamıştır. Bu durum Yahudiler tarafından hoş karşılanmadığı gibi korku bile oluşturmuştur. Nitekim korktukları gibi olmuş Evs ve Hazrec Mâlik b. Aclân önderliğinde diğer bölgelerde yaşayan akrabalarıyla iletişime geçip kendilerini bu zulümden kurtarması için Benî Sâlim b. Avf b. Hazrec'e mensup şair Ramâk (Rimk) b. Zeyd b. İmraü'l-Kays başkanlığında Şam'daki kral Ebu Cubeyle'ye bir heyet göndermiştir (İbn Zebâle, 2003, 172; İbn Neccâr, ts., 31; Mercânî, I, 2002, 138; İbnü'z-Ziyâ, 1997, 218; Beyyûmî, ts., 420). Ramâk etkili konuşan bir şair olduğundan Şam'a ulaştığında, Ebu Cubeyle ile görüşüp Yahudiler ile olan ilişkilerini etkili bir biçimde anlatıp, onları şikâyet etmiş ve kendisinden yardım istemiştir (İbn Zebâle, 2003, 172; İbn Neccâr, ts., 31; Yâkut Hamevî, V, 1995, 85; Mercânî, I, 2002, 138). Ebu Cubeyle, Ramâk'ın konuşmalarından çok etkilenmiş ve ikna olarak istediklerini yapacaklarını bildirdikten sonra büyük bir orduyla buradan hareket etmiş ve Yesrib'e doğru yönelmiştir. Ebu Cubeyle, Yesrib'e vardıkten sonra Yahudilerin bütün liderlerini öldürmüş ve Yahudilere karşı bu büyük zaferi kazandıktan sonra tekrar Şam'a dönmüştür (İbn Zebâle, 2003, 173; İbn Neccâr, ts., 31-32; Yâkut Hamevî, V, 1995, 86; Mercânî, I, 2002, 138; Nehrevâlî, 1997, 17; İbnü'z-Ziyâ, 1997, 218; Ayyâşi, 1972, 35) Bu durum, hem ekonomik hem iskân hem de güç yönünden onlara fayda sağlamıştır. Böylece bölgenin idaresi Yahudilerden çıkıp Evs ve Hazrec kabilelerine geçmiş ve bunlar şehrin her tarafına yerleşmeye başlamıştır. (İbn Zebâle, 2003, 174; Yâkut Hamevî, V, 1995, 86). Bu yayılma zamanla Evs ve Hazrec çocuklarına nispetle Neccâroğulları, Sâideoğulları, Amroğulları, Züreykoğulları vb. isimler verilmesine sebep olmuştur (Cevâd Alî, VII, 2001, 129; Zengin, 2015, 20-21; Baş, 2004). Yesrib'in artık yeni hâkimi ve idarecileri Evs ve Hazrec olmuştur. Ancak bir müddet sonra aralarında anlaşmazlıklar çıkmış ve uzun yıllar devam eden savaşlar yaşanmıştır. Tüm bu gelişmeler sonucunda Yahudiler Amâlika'ya; Evs ve Hazrec, Yahudiler'e; Hazrec ise Evs'e karşı üstünlük kurmuştur. Bu üstün gelme olayını Bekrî, Muhâcirlerin Evs ve Hazrec'e, Acem olanların da Muhâcirlere karşı galibiyeti şeklinde tanımlamıştır (İbn Hişâm, I, 1955, 308; İbn Neccâr, ts., 31-32; İbnü'l-Esir, I, 1997, 601; Abdalbâsî Bedr, I, 1993, 70; Ayyâşi, 1972, 42-43; Zengin, 2015, 29).

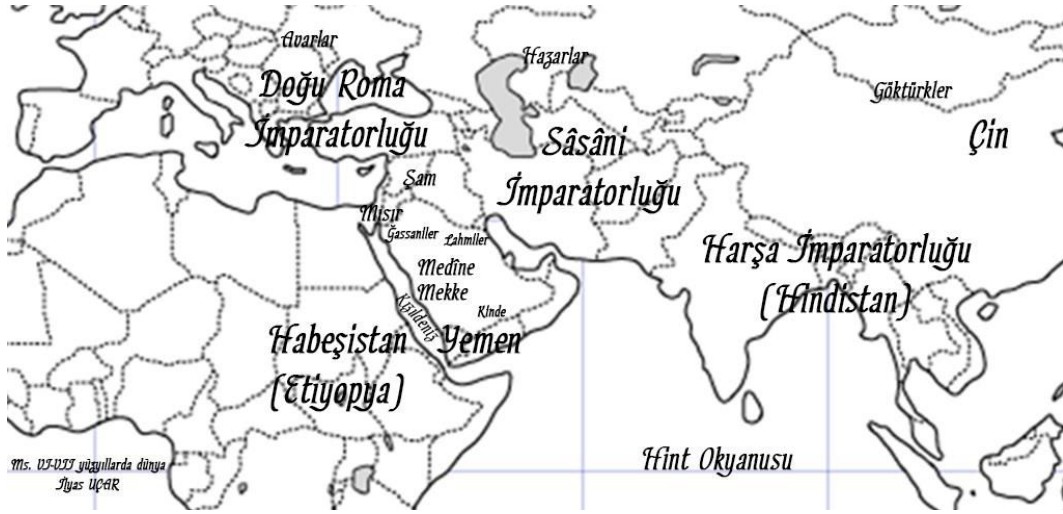
2. Mekânsal Boyut: Uzak ve Yakın Coğrafî Arka Plan

Hicaz bölgesinin iki kutsal şehriden biri olan Medîne "faile" vezninde olup sözlükte, "şehir" manasında kullanılmış ve "m-d-n" fiilinden türetilmiştir. Çoğulu "Medâin", "Müdûn", "Müdün", "Meden" ve "Müdñ" şekillerinde kullanılan kelimenin Arapça'da, "Al-Madîna", İngilizce'de "Medina", Fransızca'da "Médine" olarak yazıldığı görülmektedir (İbn Manzûr, XXXVI, ts., 4160; Cevherî, VI, 1990, 2201; Zebîdî, XXXVI, 2001, 156; Fîrûzâbâdî, 2005, 1233). Medîne, İslâm Medeniyeti'nin doğduğu yer olarak bilinmektedir. Bu medeniyet, kuruluşundan günümüze kadar temelinde insan olan ve insanla bağlantılı olarak her türlü ihtiyaca cevap verebilen düşünme biçimlerini, kavramları ve kurumlarını üretmiştir. Büyük bir birikim ile oluşan bu medeniyet doğal olarak insan, toplum ve coğrafya faktörlerini göz ardı etmemiştir. (Baş, 2017, 53) Bu nedenle gündelik hayata dair verilerin sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesi adına incelediğimiz bölgenin uzak ve yakın coğrafî arka planına kısaca temas etmek istiyoruz.

Dünya tarihi kronolojisine göre Hz. Muhammed'in yaşadığı altıncı ve yedinci yüzyıllar içerisinde dünya kültür-medeniyet havzasını oluşturan dört önemli sacayağı bulunmaktaydı. Aşağıda zikredeceğimiz bu birleşik yerleşimler birbiriyle temas içinde olduğundan, ticaretten sanata, dinden bilime, sağlıktan edebiyata pek çok gündelik hayat pratiklerini karşılıklı etkileşim içerisinde paylaşmaktaydılar. Bu durumu Mihver çağı sonrası olarak isimlendiren Amerikalı dünya tarihçisi Marshall Hodgson gruplandırmayı şu şekilde yapmaktadır:

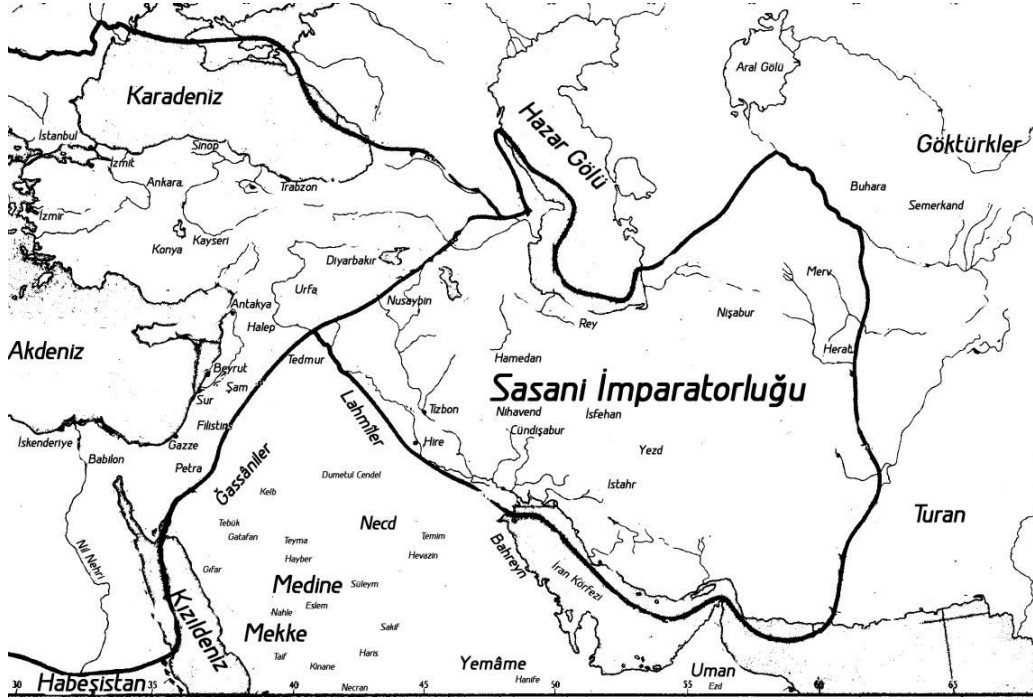
1. Akdeniz'in kuzeyi boyunca Anadolu'dan İtalya'ya kadar uzanan çekirdek alanı ve klasik diller olarak Grekçesi (ve Latincesi) ile Avrupa terkibi.
2. Nil'den Amuderya'ya kadar uzanan bölgedeki, Bereketli Hilal ve İran dağlık arazilerinde merkezlenen ve esasen bir dizi Sami ve İran dillerinde sürdürülen terkip.
3. Hindistan bölgesi ve onun güneydoğusundaki topraklardaki Hindu terkibi.
4. Çin'deki ve ona komşu topraklardaki Uzak Doğu terkibi (Hodgson, I, 1993, 47).

Resim 2: Ms. VI-VII yüzyıllar arasında dünya

Bizans ve Sasânî İmparatorlukları ile güneyde Yemen üçlü blokunun içerisinde yer alan ve Ceziretü'l-Arab olarak bilinen Arap yarımadası deve göçebeliği üzerine kurulu bir sisteme sahip geniş bir coğrafyayı kapsamaktaydı. Büyük kayalıklar, kum tepeleri ve geçici mevsim sularıyla beslenen kuru bozkır toprakları bedevî kültürünün yaygın olduğu bu coğrafyanın genel olarak kuzey, orta ve batı kısımlarını teşkil etmekteydi. Bozkırlar, toprak yapısının suyu yeterli miktarda yüzeye çıkardığı geniş vahalarla bölünürken düzenli sulamayla ancak sınırlı bölgelerde tarım yapılmaktaydı. Bu durum göçebe hayatı sürdüren kişilerin ancak hayvanlarının ihtiyaçlarını karşılamasına yeterken, göçebe olmayanlar ise çoğu zaman ihtiyaçlarını sınırlı tarım arazileriyle birlikte yukarıda bahsedilen coğrafi arka plan bölgelerinden yine göçebe bedevîler aracılığıyla sağlamaktaydılar (Hodgson, I, 1993, 83-84).

Bedevîliğin göçebe veya yerleşik hali belli süre sonra kabilevî örgütlenmeleri doğurmuş, her biri kendi içerisinde özgür ve özerk olmak üzere siyasi, ekonomik ve toplumsal dayanışmayı sağlayacak geniş gruplar oluşmuştur. Bunlar daha küçük olan aşiretleri/klanları ve ondan daha küçük olan aileleri/boyları içerisinde barındırmıştır. Böylece Hz. Muhammed döneminde aşağı yukarı Arap yarımadasının coğrafi durumu haritadaki gibi şekillenmiştir.

Resim 3: Hz. Muhammed öncesi ve dönemi Arabistan'da uzak ve yakın coğrafi durum

Tüm bu bilgiler ışığında diyebiliriz ki, Hicaz bölgesinin kuzeybatısında Mekke-i Mükerrerme'ye 350, Kızıldeniz'e 160, Yenbu'a 200 km. mesafede yer alan bir yerleşim birimi olan Medine, 25. 20° enlem ve 37. 3° boylam üzerinde yer almaktadır (Ya'kubî, 2002, 152; İbn Hurdazbih, 1889, 130-131; Belâzürî, V, 1959, 82; İbrâhim Rifat Paşa, I, 1925, 407; Mahlavî, 2002, 185; Ğadbân, 1993, 27; Tevfik Berû, 2001, 184; Bozkurt-Küçükaşcı, 2003, 305).

Coğrafi yapı olarak hafif bir derecede kuzeye doğru meyilli bir ovada yer alan ve bu nedenle güney kısımlarına Âliye, kuzey kısımlarına Sâfile denilen Medine, kuzeyinde Uhud, güneyinde Ayr dağı ile çevrilmiştir. Doğudakiler daha az olmakla beraber doğu-batı yönlerinde isimleri Vâkım ve Vebere olan Harre veya Laba denilen siyah bazalt taşları bulunmaktadır ki bu taşlar Şam'a kadar uzanmaktadır. Deve ile kuzeyden güneye ve doğudan batıya yolculuk bir gün sürdüğü ifade edilen bölgenin kuzey kısmı bol ağaçlıklı bahçeler, otlak/korular, verimli araziler ve su kaynaklarıyla meşhur olup hemen hemen halkın bütün olup temel ihtiyaç malzemeleri bu kısımdan temin edilmektedir (Mahlavî, 2002, 185; Ğadbân, 1993, 23; Buhl, VII, 1993, 459; Winder-Watt, 2007, 380; Ağırakça, II, 1989, 200-201). Bölgenin önemli fizikî yapılarından biri olan Uhud dağı'nın hemen arkasında en kuzeyde yer alan Sevr dağı ile kuzeybatı yönünde kalan bölgenin en yüksek mevki Sel' dağı ve Fur' vadisi ile Medine arasında yer alan İsr dağı haricinde bölgede ayrıca sönmüş pek çok volkanik tepelik bulunmaktadır (Vâkîdî, II, 1984, 445).

Bitki örtüsü bakımından ise Yesrib toprağı kil, kum ve tuzlu topraklardan ibarettir. Bu bakımdan Mekke'den oldukça farklı bir görüntü sunmaktadır. Genelde güney toprağı killi iken kumlu topraklar şehrin batısında yer almaktadır. Bunun yanı sıra kuzey-batı kısmı kumlu ve tuzlu topraklara sahiptir.209 Bölgeye yağmurlar çoğunlukla kışın yağar. Bu yüzden kış mevsiminde havalar serin iken yazın sıcaktır.210 Yağan yağmurlar bölgenin eğimli yapısından dolayı (âliye-sâfile) kuzey yönünde bulunan "akûl" denilen bir gölette birikir ve bazen yıl boyunca kurumaz (Hamidullâh, I, 2001, 187; Ğadbân, 1993, 24). Daha önce belirttiğimiz gibi bölgenin kuzey-batı taraflarının bereketli ve münbit olması, Ğâbe olarak bilinen en büyük ormanlık araziye bünyesinde barındırması muhtemelen bu suların kaynaklanmaktadır. (Diyârbekî, II, ts., 5; Şâmî, VI, 1993, 85) Toplumun her kesiminin istifade ettiği Ğâbe'nin Medine'ye doğru yani güney uç kısmında daha önce yarış ve oyun alanlarında değindiğimiz Hayfa ve hemen akabinde Seniyyetü'l-Veda bulunmaktadır. Ğâbe'nin haricinde bölgenin en yeşil kısımları Nakî, Nahîl ve Cemmâ'dır (İbn Şebbe, I, 2002, 100; Bekcerî, I, 1996, 305; Taberî, II, ts., 407).

SONUÇ

Arabistan bölgesi genel olarak bedeviliğin ve göçebe yaşamın merkezi olarak bilirse de Yemen'den Suriye'ye ve Kızıldeniz'den Hint Okyanusu'na kadar giden ticaret yollarının kesişim noktasında bulunan Mekke gibi ticaretle, bünyesinde barındırdığı su kaynakları sayesinde yerleşik hayatı tercih eden Medine

gibi tarımla ön plana çıkan şehirler de bulunmaktadır. İslâm dininin en önemli iki şehri olan ve daha sonraları Haremeyn diye bilinen bu şehirlerden Medîne, özellikle kabilecilik anlayışından devlet tecrübesine sahip bir yapıya dönüşmesi açısından önem arz etmektedir.

Medîne, medeniyete uzanan bir yolculuğun başlangıç noktasıdır.

Medîne, kötülüklerin iyiliklere ve güzelliklere; cehaletin aydınlığa dönüşüm merkezidir.

Yesrib ismiyle tesis edilen yaşam alanı, tarih boyunca pek çok farklı kültüre kucak açmış, çöl iklimine sahip bir coğrafyada bünyesinde barındırdığı güzellikler yüzünden nice çatışmalara ve savaşlara maruz kalmıştır. Yesrib'ten Medîne'ye; Medîne'den günümüze ulaşan bu bilgi, birikim ve miras İslâm Medeniyetinin oluşmasına büyük katkı sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- Abdülbasit Bedr (1993). *Tarihu's-Şâmil li'l-Medîneti'l-Münevvere*, I-III, Medîne.
- Ağrakça, Ahmet (1989). *Âir. Diyanet İslam Ansiklopedisi*. (c. 2, ss. 200-201). İstanbul.
- Ahmed Emîn (1993). *Fecru'l-İslâm*. I-II, İskenderiyye.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed Şeybânî (ö. 241/855) (2001). *Müsned*. I-L, (Thk. Şuayb Arnavûtî, Âdil Mürşid), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Ayyâşî, İbrâhîm b. Ali (1972). *Medînetü Beyne'l-Mâzî ve'l-Hâzır*. Medîne: Mektebetü'l-İlmiyye.
- Baş, Eyüp (2004). *İslâm'ın İlk Döneminde Müslüman-Yahudî İlişkileri*. İstanbul: Gökkuşe Yayınları.
- Baş, Eyüp (2017). *İslam Medeniyeti'nin Doğup Geliştiği Dönemde Dünya. İslam Medeniyet Tarihi*. (Ed. Eyüp Baş), Ankara: Grafiker Yayınları, s. 53-69.
- Bekcerî, Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh Hikrî (ö. 762/1361) (1996). *el-İşârât ilâ Sîreti'l-Mustafâ ve Târih min Ba'dihi mine'l-Hulefâ*. Beyrut: Dâru'l-Kalem.
- Bekrî, Ebû 'Ubeyd Abdullâh b. Abdulazîz Endelûsî, (ö. 487/1094) (1992). *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. I-II, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- Belâzürî, Ahmet b. İsa b. Ca'fer (ö. 279/895) (1959). *Ensâbü'l-Eşrâf*. I, (Thk. Muhammed Hamîdullah), Mısır: Dâru'l-Meârif.
- Beyyûmî, Muhammed (ts). *Dirâsât fî Târihi'l-Arabî'l-Kadîm*. Dâru'l-Ma'rife.
- Bozkurt, Nebi- Küçükaşçı, Mustafa Sabri (2003). *Medîne. Diyanet İslam Ansiklopedisi*. (c. 27, ss. 305-311). Ankara.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil (ö. 256/870) (2002). *Sahîhu'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr.
- Buhl, Frantz (1993). *Medîne. İslâm Ansiklopedisi*. (c. 7, ss. 459-471), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Cenedî, Ebû Said Mufazzal b. Muhammed b. İbrahim b. Mufazzal Şa'bi (ö. 308/920) (1987). *Fezâilu'l-Medîne*. (Thk. Muhammed Mutî' Hâfız), Dimaşk: Dâru'l-Fikir.
- Cevâd Ali (2001). *Mufassal fî Târihi'l-Arab Kable'l-İslâm*. I-XX, Dâru's-Sâki.
- Cevherî, İsmail bin Hammâd (ö. 400/1009) (1990). *Sihâh*. I-VI, (Thk. Ahmed Abdulğafur Attâr), Beyrut: Darü'l-ilm li'l-Melayîn.
- Çağatay, Neşet (1957). *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Diyarbekrî, Kâdî Hüseyin b. Muhammed b. Hasen (ö. 990/1582) (ts). *Târihu'l-Hamîs fî Ahoâlî Enfesi Nefis*. I-II, Beyrut: Dâru's-Sâdir.
- Ebû Şehbe, Muhammed b. Muhammed b. Süleyman (2006). *Sîreti'n-Nebeviyyeti alâ Davi'l-Kur'ânî ve'l-Sünneti*. Dimaşk: Dâru'l-Kalem.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. Müsennâ Temîmî Mevsilî (ö. 307/919) (1984). *Müsned-i Ebî Ya'lâ*. I-XIII, Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher Herevî (ö. 370/980) (2001). *Tehzîbü'l-Lüğâ*. I-XV, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türasî'l-Arabî.
- Fîrûzabâdî, Ebu't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed (ö. 817/1415) (2005). *Kâmûsu'l-Muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Ğadban, Yasin (1993). *Medînetü Yesrib Kable'l-İslâm*. Amman: Dâru'l-Beşîr.
- Halebî, Ebû'l-Ferec Nürüddîn Ali b. Burhâniddîn İbrâhîm b. Ahmed (ö. 1044/1635) (2006). *Sîretü'l-Halebiyye (İnsânü'l-Uyûn fî Sîreti'l-Emîn ve'l-Me'mûn)*. I-III, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Hamidullah, Muhammed (2001). *İslâm Peygamberi*. I-II, (Çev. Sâlih Tuğ), İstanbul: İrfan Yayıncılık ve Ticaret.
- Hemdânî, Ebû Muhammed Lisânü'l-Yemen Hasen b. Ahmed b. Ya'kûb (ö. 360/971) (1884). *Sıfatu Cezîreti'l-Arab*. Londra: Brill.
- Hodgson, Marshall G. S. (1993). *İslam'ın Serüveni*. I-III, (Çev. Kurul), İstanbul: İz Yayıncılık.
- İbn Abdilhak, Ebû'l-Fezâil Safiyyüddîn Abdülmü'min b. Abdilhak b. Abdillâh Bağdâdî (ö. 739/1338) (1992). *Merâsîdül-İttıla' alâ Esmâi'l Emkineti Ve'l-Bikâ'*. I-III, Beyrut: Dâru'l-Cil.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen Hadramî Mağribî Tûnisî (ö. 808/1406) (1988). *Târihu İbn Haldûn (Kitâbü'l-İber ve Divânü'l-Mübtede' ve'l-Haber fî Târihi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber)*. (Thk. Halîl Şehâde), Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb Himyerî Me'ârifî, (ö. 218/828) (1955). *es-Sîreti'n-Nebeviyye*. I-II, (Thk. Mustafa Sakkâ, İbrâhîm Ebyârî, Abdulhafîz Şelbî).
- İbn Hurdazbih, Ebu'l-Kâsim Ubeydullâh b. Abdullâh (ö. 300/912) (1889). *Mesâlik ve'l-Memâlik*. Lieden: Brill.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim (ö. 276/889) (1978). *Garîbu'l-Kur'ân*. (Thk. Ahmet Sakr), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim (ö. 276/889) (1992). *Meârif*. (Thk. Servet Akkâş), Kahire: Hey'etü'l-Mısıriyye.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâleddîn Muhammed b. Mükrem (ö. 711/1311) (ts.). *Lisânü'l-Arab*. I-LV, Kâhire: Dâru'l-Meârif.
- İbn Neccâr, Ebu Abdillâh Muhibbüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Hasen b. Hibetillâh Bağdâdî (ö. 643/1245) (ts.), *ed-Dürretü's-Semîne fî Ahbâri'l-Medîne*. (Thk. Hüseyin Muhammed Ali Şükrü), Beyrut: Dâru'l-Erkâm.
- İbn Side, Ebû'l-Hasen Ali b. İsmâil Darîr Mürsî (ö. 458/1066) (2000). *Muhkem ve'l-Muhîti'l-A'zam*. I-XI, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe Nümeyrî Basrî (ö. 262/876) (2002). *Târihu'l-Medîneti'l-Münevvere*. I-II, (Thk. Ali Muhammed Dendel, Yasin Sadeddin Beyân), Beyrut.
- İbn Vehb, Ebû Muhammed Abdullâh b. Vehb b. Müslim Fihri Mısri (ö. 197/813) (2003). *Tefsîru'l-Kur'ân mine'l-Câmî' li'bni Vehb*. I-III, (Thk. Miklos Murâni), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.

- İbn Zebâle, Ebu'l-Hasen Muhammed b. Hasen, (ö. 199/814) (2003). *Ahbâru'l-Medîne*. Medîne: Merkezü Buhûsi ve Dirâsâtî'l-Medînetî'l-Münevver.
- İbnü'l-Esir, İzzeddin Ebu'l Hasen Ali b. Ebü'l-Kerem, (ö. 630/1233) (1997). *el-Kâmil fi't-Târih*. I-X, (Thk. Abdusselâm Tedmürî), Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî.
- İbnü'z-Ziyâ, Ebu'l-Bekâ Bahâüddin Muhammed b. Ahmed b. Ziyâiddin Muhammed Ömerî Sâğânî (ö. 854/1450) (1997). *Târîhu Mekketel-Müşerrefe ve'l-Mescidi'l-Harâm ve'l-Medîneti's-Şerîfe ve'l-Kabri's-Şerîf*. (Thk. Alâ İbrâhim Ezherî - Eymen Nasr Ezherî), Beyrut.
- İbrâhim Rıfat Paşa (1925). *Mir'âtu'l-Harameyn*. I-II, Kâhire: Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye.
- İbrâhim Şerîf, Ahmed (ts). *Mekke ve'l-Medîne fi'l-Cahiliyye ve Ahdi'r-Resûl*. Dâru'l-Fikri'l-Arabî.
- İmrau'l-Kays, Hacer b. Hâris Kindî (m. 545) (2004). *Divânü İmrau'l-Kays*. Beyrut: Dâru'l-Ma' rife.
- Kalkaşendî, Ebu'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Ali (ö. 821/1418) (ts). *Subhu'l-A'sâ fi Smâai'l-İnşâ*. I-XV, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Koçyiğit, Tahsin (2013). -Medîne'deki Uygulamalarından Hareketle- Hz. Peygamber'in Şehir Tasavvuru Hakkında Bazı Değerlendirmeler. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. C: 2, S: 31, s. 73-88.
- Kurtubî, Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh (ö. 671/1273) (1964). *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân (Tefsîru'l-Kurtubî)*. I-XX, Kâhire: Dâru'l-Kutubî'l-Misriyye.
- Mahlavî, Hanefî (2002). *el-Emâkinu'l-Meşhûre fi Hayâti Muhammed*. Kâhire: Âlemü'l-Kütüb.
- Makrizî, Takiyuddin Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir b. Muhammed, (ö. 845/1442) (ts.). *İmtâü'l-Esmâ' bi mâ li'n-Nebiyi mine'l-Ahvâli ve'l-Emvâli ve'l-Hafedeti ve'l-Metâ'*. I-XV, (Thk. Muhammed Abdulhamîd Nemîsi), Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Ma' mer b. Müsennâ, Ebü Ubeyde (ö. 209/824) (1962). *Mecâzu'l-Kur'ân*. I-II, (Thk. Muhammed Fevâd), Kâhire: Mektebetü'l-Hancı.
- Mercânî, Ebü Muhammed Afîfüddin Abdullâh b. Abdilmelik (ö. 770/1368) (2002). *Behcetü'n-Nüfûs ve'l-Esrâr fi Târîhi Hicreti'n-Nebiyi'l-Muhâtâr*. I-II, (Thk. Muhammed Abdulvehhâb Fazl), Beyrut: Dâru'l-Çarbi'l-İslâm.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali Hüzeli (ö. 345/956) (ts). *et-Tenbih ve'l-İşrâf*. (Thk. Abdullâh İsmâil Sâvî), Kâhire: Dâru's-Sâvî.
- Mübârekfûrî, Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdîrahîm (ts). *Tuhfetü'l-Ahvezî Şerhu Câmi'i't-Tirmizî*. I-X, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Nehrevâlî, Ebü Abdillâh Kutbüddin Muhammed b. Ahmed b. Muhammed (ö. 990/1582) (1997). *Târîhü'l-Medîne*. (Thk. Ebü Abdullâh Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail), Beyrut.
- Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed Bekri Teymî Kureşî (ö. 733/1333) (2002). *Nihâyet'ül-Ereb fi Funûni'l-Edeb*. I-XXXIII, Kâhire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâik.
- Safa, Mustafa (2015). *Hz. Peygamber Döneminde Medîne'nin Sosyal Yapısı*, Ankara: Araştırma Yayınları.
- Semhûdî, Nureddin b. Ali b. Abdullâh (ö. 911/1506) (2001). *el-Vefâü'l-Vefâ bi Ahbâri Dâri'l-Mustafâ*. I-V, (Thk. Kâsım Semerrâtî), Müessesetü'l-Furkân.
- Süheylî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed Has'amî (ö. 581/1185) (1992). *Ravzu'l-Unûf fi Şerhi's-Sireti'n-Nebeviyye li'bni Hişâm*. I-VII, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Şâfiî, Ebü Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs (ö. 204/820) (1951). *Müsned*. I-II, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1951.
- Şâmî, Muhammed b. Yusuf Sâlihî (ö. 942/1536) (1993). *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Reşâd fi Sireti Hayri'l-İbâd*. I-XII, (Thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd), Beyrut.
- Şen, Recepçan (2012). *İbn Haldun'da Şehir ve Medeniyet*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Şevki Dayf, Ahmed Şevki Abdisselâm Dayf Şehrî (ts). *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî'l-Asri'l-Câhilî*. Dâru'l-Meârif.
- Şürrâb, Muhammed Hasan (1994). *Medînetü'l-Münevver fi Fecri'l-İslâm ve'l-Asrî'r-Râşidîn*, I-II, Dimaşk: Dâru'l-Kalem.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr (ö. 310/923) (ts). *Târîhu't-Taberî*, I-XII, (Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Kahire: Dâru'l-Maârif.
- Tevfik Berû (2001). *Târîhu'l-Arabî'l-Kadîm*, Dâru'l-Fikr.
- Tuğlu, Nuri (2002). Hz. Muhammed'in Arap Toplumunda Meydana Getirdiği Sosyal Değişim: Medîne Örneği. *IV. Kutlu Doğum Sempozyumu: Tebliğler*. s. 321-348.
- Vâkîdî, Ebu Abdullâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd (ö. 207/822) (1984). *Kitâbu'l-Megâzî*. I-III, (Thk. Marsden Jones), Beyrut.
- Winder, R. B-Watt, W. Montgomery (2007). *Medina. Historic Cities of the Islamic World*. (Ed. C. Edmund Bosworth), Leiden: Brill, s. 380-395.
- Ya'kûbî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih (ö. 284/897) (2002). *Kitâbu'l-Buldân*. Beyrut: Dâru Kütübî'l-İlmiyye.
- Yâkut el-Hamevî, Şihâbüddin Ebü Abdullâh Yâkût b. Abdullâh Rûmî (ö. 626/1228) (1995). *Mu'cemu'l-Buldân*. I-VII, Beyrut: Dâru Sâdir.
- Zebidî, Seyyid Muhammed Murtaşâ (ö. 1205/1791) (2001). *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. I-XXXX, (Thk. Abdülkerim Azbâvî), Kuveyt.
- Zehebî, Ebu Abdullâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed Türkmânî (ö. 748/1347) (2004). *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. I-XXV, (Thk. Şuayb Arnâvut), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Zengin, Fethullah (2015). *Ensâr Kitabı: İslâm Tarihinde Ensâr*. İstanbul: Ensâr Yayınları.
- Zerkeşî, Ebü Abdillâh Bedrüddin Muhammed b. Bahâdur b. Abdillâh Türkî Mısri Minhâcî Şâfiî (ö. 794/1392) (1992). *İ'lâmu's-Sâcid bi Ahkâmî'l-Mesâcid*. (Thk. Ebu'l-Vefa Mustafa el-Merâğî), Kahire.